

ОЛЕКСАНДРА БІНЕРТ

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «БАБИН ЯР: МАСОВЕ УБИВСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО НЬОГО» (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.)

Прослідкувавши за спостереженнями деяких українських істориків, які пропонують умовно поділити сучасний наратив пам'яті про війну в українському суспільстві на націоналістичний та неорадянський¹, ми так чи так дійдемо думки, що деякі події історії ХХ

століття, частина яких мала за плацдарм сучасну територію України, випадають із цих наративів, причому з обох. Останні мають і дещо спільне: зокрема, вони є, власне, моноетнічними і посилаються – свідомо чи підсвідомо – на політику пам'яті Радянського Союзу, яку умовно можна назвати «позаетнічною». В цих наративах пам'яті і надалі надається незначне місце «іншим» історичним подіям або гру-

¹ Тут я посилаюся на доповідь українського історика д-ра Андрія Портнова про українську історичну політику, яку він виголосив на Першому європейському історичному форумі, що проходив у м. Берліні 3–4 листопада 2011 р. у Фонді ім. Гайнріха Бьоля. Звіт про цей форум буде підготовлений Катериною Петровською.

пам жертв. Це стосується і Голокосту, тут цей виняток в обох наративах навіть у дечому збігається: пам'ять про Голокост витісняється в обох цих конструкціях на маргінес. З 1991 р. і по сьогодні Голокост є неприйнятним українською політикою пам'яті², а відповідальність за збереження пам'яті про Голокост в Україні залишена українському громадянському суспільству³.

У цьому контексті незадовільної політики пам'яті щодо Голокосту в Україні і пройшла конференція «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього». Організаторами були Посольство Франції в Україні, Національний центр наукових досліджень (Париж), Український центр вивчення історії Голокосту та Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Конференція відбулася 24–25 жовтня 2011 р. за підтримки Посольства Німеччини в Україні, Меморіалу Шоа (Париж), Французько-російського наукового центру

² Основи для такої політики пам'яті з «прогалинами» є, звісно, складнішими, на жаль, я не можу в невеликих рамках цього звіту навести їх повністю. Хотілося б згадати хоча б один приклад амбівалентності української політики пам'яті: ще в червні 2011 р. український парламент ухвалив постанову № 8605 про щорічне вшанування Дня Голокосту 27 січня. Таке рішення мало б свідчити про розуміння українським урядом важливості історії Голокосту для українського суспільства. Але вже у вересні 2011 р. президент України В. Янукович у своєму «Зверненні Президента України у зв'язку з 70-ми роковинами Бабиного Яру» (джерело: офіційне інтернет-представництво президента України, посилання: <http://www.president.gov.ua/news/21351.html>) називає жертв трагедії «мирним населенням» і не згадує терміна «Голокост», що відсилає читача напряму до неорядянского історичного наративу української політики пам'яті та показує, яке саме місце в дійсності надає Голокосту український уряд.

³ Наведу деякі з важливих організацій українського громадянського суспільства, які є активними в згаданій сфері (цей перелік не є вичерпним): Український центр вивчення історії Голокосту (Київ), Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру (Київ), Асоціація єврейських організацій та громад України та Інститут юдаїки (Київ), Всеукраїнська організація євреїв – колишніх в'язнів концентраційних таборів і гетто (Київ), Єврейська рада України (Київ), Центр міської історії Центрально-Східної Європи (Львів), незалежний культурологічний журнал «Ї» (Львів), Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» (Львів), Харківський музей Голокосту та Громадський комітет «Дробицький Яр» (Харків), Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпропетровськ).

соціальних наук у Москві, Меморіалу «Яд Вашем» (Єрусалим), а також Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Конференція, без сумніву, стала однією з найважливіших подій у низці комемораційних та наукових заходів, що відбувалися в українській столиці до 70-х роковин масових убивств у Бабиному Яру. Ця наукова зустріч, яка стала першою дійсно науковою конференцією в Україні, присвяченою проблемам історії Бабиного Яру, мала на меті висвітлити історичні аспекти тих подій, продискутувати проблеми пам'яті про Бабин Яр у післявоєнний час і в українському сьогоденні та уможливила зустріч міждисциплінарних науковців та істориків з Ізраїлю, Нідерландів, Німеччини, Росії, України та Франції.

Віталій Нахманович (Київ), розпочинаючи конференцію, так пояснив мету, яку поставили перед собою організатори зустрічі: спробувати розкрити глобальні проблеми через історію Бабиного Яру та вийти при цьому за межі дискусії про Бабин Яр як такий. Він зауважив, що існує проблема різного сприйняття Бабиного Яру. Якщо в західних суспільствах його сприймають одностайно як символ Голокосту, в Україні Бабин Яр не можна розглядати тільки крізь цю призму: він є також символом пам'яті про інші категорії жертв та комплексної складної історії увічнення пам'яті Голокосту та жертв нацизму в СРСР і незалежній Україні.

Важливу роль, яку відіграє українське громадянське суспільство за сучасного стану та ситуації з вивченням та збереженням пам'яті про Голокост в Україні, підкреслив на відкритті конференції Анатолій Подольський (Київ). Він наголосив на тому, що українське громадянське суспільство має завдання підштовхнути українську державу до подальшого формування сучасної державної політики пам'яті в питанні сприйняття Голокосту як частини української історії, а також на важливій ролі наукової спільноти у цьому процесі.

У перший день конференції розглядалися «рамкові умови» Голокосту на території Радянського Союзу, повсякденні ситуації та звірства проти єврейського населення в окупованому німцями Києві напередодні розстрілів у Бабиному Яру; дискутувалася історія Голокосту на території сучасної України; обговорювалися неєврейські групи

жертв Бабиного Яру, а також віддзеркалення вбивств у Бабиному Яру в німецьких архівах.

Перший імпульс до змістовної дискусії дала доповідь Юргена Матеуса (Вашингтон), в якій він дослідив взаємні впливи «Операції Барбаросса» та початку Голокосту на території Радянського Союзу. Вчений показав, що «Операцію Барбаросса» слід осмислити, зокрема, і в контексті масових знищень у другій половині 1941 р., в час, коли відбулася швидка та масивна радикалізація націонал-соціалістичної політики щодо єврейського населення. Окрім того, він зазначив, що, на відміну від передвоєнної антиєврейської політики у самій Німеччині, яка начебто викликала протести населення, щодо подій на Сході жодних емоцій у німців не виникало, що, на думку доповідача, і розв'язало руки каральним структурам. Наслідком цієї непопулярності був, зокрема, той факт, що «на горі» не існувало розуміння єдиної політики винищення на окупованих територіях Радянського Союзу – були окремі накази та їх виконання: роль Берліна обмежувалася лише «пропагандистським впливом». Радикалізація та ескалація насильства над радянськими євреями з боку націонал-соціалістів не відповідали таким чином уніфікованій моделі поведінки націонал-соціалістів, ішлося радше про певною мірою ініціативи «знизу», а також інші фактори. Серед них – міра та готовність середньої ланки німецького командування виконувати злочини на місцях, регіональний колабораціонізм, антисемітизм місцевого населення тощо. Д-р Матеус презентував поширену в сучасних наукових колах Німеччини концепцію, згідно з якою низові виконавці та місцеві колаборанти зробили рішучий внесок у власне формування та початок реалізації «остаточного розв'язання єврейського питання», натомість вплив Берліна обмежувався ідеологічними настановами.

Продовжив тему радикалізації націонал-соціалістичної політики щодо єврейського населення на прикладі ставлення до єврейського населення в окупованому Києві в своїй доповіді Дмитро Малаков (Київ), котрий під час окупації мешкав у Києві⁴. У своїй доповіді він згадав, зокрема, і перші знаки Голокосту: його старший брат Георгій Малаков

⁴ Документальні свідчення Малакова, видані, зокрема, в 2000-х роках, є, мабуть, одними з найвідоміших свідчень про окупований Київ: *Малаков Д.* Київ 1939–1945. – К., 2005; *Його ж.* Київ. Війна. Німці. – К., 2009.

уже 20 вересня 1941 р., невдовзі після початку окупації Києва, на власні очі побачив убитих євреїв, які лежали просто неба, біля пам'ятника Магдебурзькому праву. Д. Малаков навів у своїй доповіді деякі спогади, які окреслили картину уявлення частини євреїв Києва перед окупацією про зайняття німецькими частинами міста.

Кіріл Феферман (Москва) простежив у своєму виступі майже потижднево, як змінювалися ситуація на фронті, інформаційна політика в СРСР щодо Голокосту й, відповідно, настрої і поведінка радянських, зокрема київських, євреїв. Хоча радянському керівництву частково було відомо, що сталося з євреями в інших окупованих країнах, вони не попередили завчасно київських євреїв. Такі повідомлення могли б зменшити той розмах знищення, якого воно набуло. Багато євреїв вважали, що німці – це культурна нація. Пам'ятаючи німецьку армію часів Першої світової війни, вони сподівалися на краще, а деякі навіть із радістю зустріли німецьке командування в Києві.

Особливостям Бабиного Яру в контексті інших масових розстрілів на території Радянського Союзу присвятив свою доповідь Карел Беркгоф (Амстердам). Він назвав Бабин Яр символом «Голокосту від куль», оскільки це був найбільший окремий розстріл євреїв у Радянському Союзі під час Голокосту. Хоча Бабин Яр не був ізольованим феноменом, для німецьких військових сил Київ усе ж таки мав особливе значення – для них було важливо зайняти це місто як один із центрів «жидо-більшевизму», а також як місто, яке було важливим для Сталіна. У своїй доповіді д-р Беркгоф зробив, зокрема, й історичний нарис території Бабиного Яру. Колись це була улоговина на околиці міста, потім упродовж багатьох років – ціла низка ярів 10–50 метрів углиб із доволі крутими схилами. На цій території в ХІХ столітті існували єврейський, мусульманський, караїмський та інші цвинтарі, а неподалік від Бабиного Яру, на Сирці, – стрільбище для літньої школи російської імператорської армії, яке пізніше використовувала і радянська армія. Таким чином, Бабин Яр являв собою чи не найкраще місце для розстрілів під час німецької окупації Києва. Також слухачів зацікавило наполягання доповідача на тому, що у розстрілах євреїв наприкінці вересня 1941 р. таки брав участь Буковинський курінь. При цьому

К. Бергхоф посилався на деякі спогади членів куреня, з яких начебто випливає, що той у зазначений час вже з'явився у Києві.

Про нееврейські групи жертв розстрілів у Бабиному Яру доповіли Сергій Кот (Київ) та Михайло Тяглий (Київ). С. Кот розповів про членів підпілля мельниківської ОУН, які були розстріляні в Бабиному Яру після спроб розбудови незалежного самоврядування, розвитку української культури, зокрема преси, створення української поліції як зародку українських збройних сил, що і викликало репресії окупантів. Він вказав на факт домінування в сучасних західних дослідженнях теми колаборації, коли досліджують діяльність українських націоналістів, та брак досліджень про сам рух Опору в часи окупації Києва. М. Тяглий навів у своїй доповіді оцінку досліджень розстрілів ромів України і докладно розглянув це питання на прикладі Бабиного Яру. Доля цієї групи жертв, наголосив доповідач, досі вважається «другорядним геноцидом» і є малодослідженою, як і питання ставлення окупаційної влади до ромів. Відомі окремі випадки розстрілів, наприклад, трьох таборів ромів у Бабиному Яру чи біля Кирилівської церкви, яка стояла неподалік. Окрім того, М. Тяглий окреслив необхідність розрізняти цивільну (Райхскомісаріат Україна, західні та центральні області сучасної України) та військову (Лівобережна Україна) німецькі адміністрації в Україні. Так, відомо, що в областях, підконтрольних цивільній адміністрації, було вчинено 42 розстріли ромів. На Лівобережній Україні відомі 26 таких масових страт, які відбулися в 1941–1943 рр., переважно у 1942 р. Можливо, різницю у кількості розстрілів можна пов'язати з територією й часом окупації. Але, на жаль, поки що немає інформації ні про виконавців цих розстрілів, ні про їхні конкретні дати, ні про кількість розстріляних ромів. Відомо лише, що і на території Райхскомісаріату Україна, і на території військової адміністрації роми були об'єктом переслідування – але за наявних на сьогодні архівних джерел зарано робити висновок про тотожність німецької окупаційної політики щодо ромів в обох зонах окупації, потрібно подальше вивчення цієї теми.

Віддзеркаленню знищення євреїв в 1941 р. у Києві в німецьких архівах присвятив свою доповідь Олександр Круглов (Харків). Він, зокрема, підкреслив, що є конкретні відомості про виконавців роз-

стрілів у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 р., і дві третини головної групи виконавців, у супереч поширеному уявленню, належали до 45-го резервного батальйону зі складу поліцейського полку «Південь», а решта – до зондеркоманди 4а зі складу айнзацгрупи С. Саме ця команда й організувала акцію. Окрім того, в розстрілах були задіяні, як відомо, члени польової жандармерії та Вермахту. Члени української допоміжної поліції були на всіх ділянках – у патрулях, оточенні, навіть біля місця розстрілу, але винятково разом із німецькими підрозділами. Архівні документи про зондеркоманду 4а, та й не лише про неї, можна знайти в архіві німецького Центру з розслідувань нацистських злочинів у м. Людвігсбурзі. Говорячи про співучасників акції, О. Круглов доповів, що деякі антисемітські налаштовані кияни, мабуть, у надії прибрати до рук майно єврейських сусідів, викривали їх та видавали поліції. Окрім того, він навів факти страт поза Києвом, під час яких зондеркоманда 4а відмовлялася проводити розстріли єврейських дітей та наказувала українській поліції їх убити. За даними О. Круглова, в Бабиному Яру під час осінніх розстрілів з кінця вересня і до початку жовтня 1941 року було вбито 37 000 – 38 000 євреїв. Усього за час окупації в Києві націонал-соціалісти знищили 39 000 – 40 000 євреїв. Найцікавішою у доповіді Круглова була нова інформація з німецьких документів щодо участі Вермахту в переслідуванні та знищенні київських євреїв. Зокрема, доповідач навів низку наказів, виданих командуванням німецьких частин, щодо примусової роботи євреїв і взяття заручників з їхнього числа, а також висвітлив значну роль командувача 29-го армійського корпусу і військового коменданта міста в організації gros-акції 29–30 вересня 1941 р.

Певним переходом до другої частини конференції, в якій обговорювалися питання рецепції та пам'яті про Голокост та інших жертв нацизму в Радянському Союзі та в сучасній Україні, стала поїздка всіх учасників конференції до Бабиного Яру. Екскурсія, яку провів В. Нахманович, дозволила учасникам сприйняти фізичну дійсність Бабиного Яру, політичних та суспільних дебатів щодо пам'яті про Голокост та нацистський терор та пройти слідами побудов різних пам'ятників у цьому урочищі. Особливо вразила учасників конференції поїздка останнім шляхом, яким пройшли тисячі київських євреїв до Бабиного Яру.

Розпочинаючи другий день конференції, Люба Юргенсон (Париж) та Борис Черні (Кан – Нижня Нормандія) провели учасників конференції слідами Бабиного Яру в літературі. Б. Черні навів деякі літературні свідчення розстрілів у Бабиному Яру і таким чином окреслив погляд свідка на трагедію. Це свідчення частково від військових кореспондентів та поетів, в основному написані після визволення Києва 6 листопада 1943 р. Більшість авторів не пережили винищення розстрілами в Бабиному Яру на власні очі, але були свідками трагедії (в якості староросійського слова «сведетель» (з рос. «ведать» – «відати»), на противагу слову, яке пізніше його замінило – «свидетель» («видеть» – «бачити»)). Як приклади Б. Черні навів, зокрема, вірші та тексти про Бабин Яр, які були залишені Левом Озеровим, Іллею Еренбургом, Павлом Антокольським та Миколою Бажаном. При цьому історик вказав на можливу небезпеку використання цих свідчень як першоджерел: багато хто ще й досі намагається докладно відтворити реальні події у Бабиному Яру, ґрунтуючись на текстах Анатолія Кузнецова або журналістів, що вже після визволення Києва відвідували місце трагедії й спілкувалися з її очевидцями. Черні окреслив також труднощі, які постають перед поетом, коли він описує не лише видимі аспекти реальності, а й метафізичний рівень безодні, яка проступає крізь таку трагедію, як Бабин Яр. Цю безодню Б. Черні назвав «дірою, яка розкривається під ногами свідків». Елементи, які показують розкол реальності – волосся, уламки посуду, – наявні в описах багатьох поетів. Проблема написання текстів про таку трагедію є, як вважає Б. Черні, і проблемою духовною: питання, з яким бореться автор, – це питання вербалізації смерті та «порожності безодні трагедії».

Аркадій Зельцер (Єрусалим) подав у своїй доповіді опис рецепцій Голокосту в Радянському Союзі в 1941–1945 роках. Він розглянув ситуацію віддзеркалення подій у Бабиному Яру в радянській пресі військового часу та сприйняття розстрілів у Бабиному Яру єврейською радянською інтелігенцією. Доповідач зазначив, що вже в листопаді 1941 р. в радянській пресі вийшли статті про Бабин Яр, ще більше уваги ця тема здобула після звільнення Києва від німецької окупації в 1943 р., коли радянська пропаганда почала з особливою пильністю розглядати нацистські злочини в Києві. В єврейській пресі також друкувалися статті про події Бабиного Яру, найбільше – в газеті «Ейнікайт» Єврейського антифашистського

комітету в СРСР. Деякі з цих статей містили також і свідчення очевидців. Наприкінці своєї доповіді А. Зельцер підбив підсумок: незважаючи на те, що в радянській пресі було надруковано досить багато статей про Бабин Яр, методи висловлювання їхніх авторів, а головне, виключення єврейських жертв Бабиного Яру з опису трагедії не відповідали очікуванням єврейської та неєврейської інтелігенції.

Судові процеси над колаборантами після Другої світової війни в Радянському Союзі окреслила в своїй доповіді Таня Пентер (Гамбург), яка опрацювала в рамках своїх розвідок з цієї тематики сотні архівних документів у Меморіальному музеї Голокосту США у Вашингтоні (USHMM) та київських архівах. Вона звернула увагу на той факт, що під час вивчення таких судових процесів усе ще бракує розроблених методів їхнього системного аналізу. Цифри, які навела Т. Пентер, свідчать, що як на території Радянського Союзу, де в 1943–1953 роках було заарештовано 320 000 осіб, так і в інших країнах Європи кількість звинувачених у колаборації була набагато вищою, ніж кількість німецьких військових злочинців, які постали перед судом. Окрім того, доповідач проаналізувала різючу цифру політичних арештів: на території сучасної України в 1927–1961 рр. всього було заарештовано 970 000 осіб, три чверті з яких – перед Другою світовою війною в рамках політики сталінських репресій, так званих чисток 1930-х років, і тільки одна чверть – у повоєнні часи. Д-р Пентер також увела в дискусію тему використання судових процесів над колаборантами як джерел наративів пам'яті про війну. Зокрема, вона наголосила на окремих випадках, коли звинувачені в колабораціонізмі, надаючи свідчення, чітко окреслювали єврейське населення як жертв розстрілів. Натомість офіційна радянська пропаганда називала ці жертви «мирним радянським населенням».

В останній частині конференції Тетяна Євстаф'єва (Київ), Віталій Нахманович та Анатолій Подольський представили свої розвідки з політики пам'яті в Україні щодо Голокосту, війни пам'ятей, а також окреслили історію створення пам'ятників у Бабиному Яру.

Т. Євстаф'єва подала в своїй доповіді нарис складної історії створення радянського пам'ятника в Бабиному Яру, що був встановлений 1976 р., через 35 років після трагедії, після багатьох конкурсів та постанов уряду щодо його створення. Вона доповіла про плани встановлення

пам'ятника, які існували з 1945 р., та поетапне знищення цієї території з боку влади, що відбувалося до і після катастрофи 1961 р. У 1961 р. сталася Куренівська трагедія: лавина з чотирьох мільйонів кубометрів рідкої пульпи, якою наповнювали улоговину, прорвала дамбу та затопила житлові масиви в Куренівській частині Подільського району Києва.

В. Нахманович показав у своїй доповіді складний розвиток культури пам'яті навколо Бабиного Яру в радянській та сучасній Україні. Він згадав, зокрема, й основні проблеми навколо меморіалізації Бабиного Яру, де сьогодні зведено більше 20 пам'ятників та пам'ятних знаків, які не об'єднані певною концепцією та були встановлені і надалі встановлюються найрізноманітнішими громадськими організаціями та асоціаціями різних груп жертв Другої світової війни. В. Нахманович підкреслив, що деякі з ідей побудови музейних чи комемораційних місць мають псевдонауковий та псевдокомемораційний характер. На думку київського історика, найнагальніші проблеми навколо Бабиного Яру – це небажання української держави взяти на себе відповідальність за пам'ять про жертви Бабиного Яру та ситуація в середовищі громадських організацій, які опікуються цією пам'яттю. Більшість із них не бажає співпрацювати з іншими або віддавати державі пріоритет у питаннях комеморації, а також є відірваною від громадськості, науковців та інтелігенції. Головна проблема цієї ситуації, зазначив В. Нахманович, полягає у стані самої української держави, її роздрібненості та загальної моральної кризи суспільства.

А. Подольський окреслив у своїй доповіді стан вивчення Голокосту в Україні та брак підтримки й уваги до цих студій з боку держави. Учений наголосив, що дослідження Голокосту перебуває на маргінесі офіційної української історіографії та не акцептоване офіційною історичною наукою – вони не заборонені українською державою, але й не помічені в ній. Він навів приклад одного підручника з історії для українських шкіл, де у великому розділі про Другу світову війну немає навіть посилань на сучасні праці українських істориків на тему Голокосту. На думку історика, в цій ситуації провідну роль відіграє неформальна освіта з питань Голокосту в Україні. За допомогою багатьох уже проведених і запланованих семінарів із підвищення кваліфікації вчителів та інших заходів вона змогла

досягти певних позитивних змін у питанні сприйняття Голокосту в українському суспільстві.

У межах другого конференційного дня А. Подольський також представив цікавий проект такої неформальної освіти. Під час цього заходу серед київських вчителів та школярів після триденного семінару, присвяченого формам і засобам увічнення історичної пам'яті в різних країнах, було проведено конкурс на тему: «Бабин Яр: людина, влада, історія. До 70-річчя трагедії». Конкурсні роботи оцінювало спеціальне експертне коло, після чого для визначення переможців автори кращих з них були запрошені для публічної презентації. Захист робіт відбувався в центрі Києва – в Музеї Шолома-Алейхема. Цей великий проект провели з вересня 2010 по червень 2011 р. Український центр вивчення історії Голокосту та Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Проект підтримали Посольство Франції в Україні та Музей історії м. Києва. Перед учасниками конференції виступили керівник одного з проєктів Елла Ситник та лауреат конкурсу Аліна Лазаренко.

Підсумовуючи конференцію, хотілося б зазначити, що учасники, на жаль, не змогли повністю вийти за межі дискусії про Бабин Яр. Можливо, це пов'язано із суто технічними питаннями – конференція була першою з таких зустрічей, окрім того, в дослідженні історії Бабиного Яру є ще багато «білих плям», зокрема, в питаннях колаборації, судових процесів, щодо різних груп жертв Бабиного Яру тощо. Можливо, для досягнення такої мети доцільною буде більша контекстуалізація трагедії Бабиного Яру – як у рамках історії Голокосту в Європі, так і в історії тих подій, що відбувалися під час Другої світової війни на території сучасної України. На наступних подібних зустрічах було б, окрім того, цікаво зосередитися більше саме на долі людей, які стали жертвами цієї трагедії. Як із доповідей учасників, так і з дискусій після них стало очевидно, що в цій сфері є ще багато недосліджених питань – долі людей, які стали жертвами Бабиного Яру, все ще чекають на вивчення.

Конференція засвідчила також важливість міждисциплінарного діалогу та інтеграції українського наукового товариства та його досліджень в європейський історичний ландшафт та навпаки – повно-

цінно такий взаємовплив поки що, на жаль, не відбувся. В контексті цього питання випуск українських перекладів праць Венді Лауер та Карела Беркгофа з історії окупації та Голокосту на теренах сучасної України, а також і переклад книги Омера Бартова «Стерті» складно переоцінити. На жаль, поки що такі переклади, як і переклади європейськими мовами праць українських істориків, залишаються рідкістю⁵. І насамкінець – обговорення під час прикінцевого круглого столу, який був присвячений пам'яті про Голокост, чітко окреслили також таку проблему: гравці в футбол у Бабиному Яру на масових похованнях і надалі нехтуватимуть гідним поведженням у цьому місці, якщо титанічні зусилля українських громадських організацій зі збереження пам'яті про Голокост не підтримає нарешті українська держава. Допоки український уряд зневажатиме політику пам'яті та культурну політику в принципі, доти українське суспільство не зможе облаштувати гідне місце пам'яті про тих людей, які загинули в Бабиному Яру. Без продуманої, повноцінної та виваженої державної підтримки цього процесу, яка має відбуватися в діалозі з громадянським суспільством, неможливо досягти консенсусу щодо комеморації та гідного ставлення до пам'яті про Бабин Яр у майбутньому.

⁵ Останніми роками було видано українські переклади таких досліджень: Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and Holocaust in Ukraine*, North Carolina, 2005; Omer Bartov, *Erased. Vanishing traces of Jewish Galicia in present-day Ukraine*, Princeton, 2007 (обидві книги були перекладені та видані Українським центром вивчення історії Голокосту); Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under the Nazi Rule*, Harvard, 2004 (вийшла в українському перекладі в 2011 р. у видавництві «Критика») та інші.